

Зміст і механізми зовнішньої політики сучасної держави

У даній статті охарактеризовано загальні наукові підходи до розуміння змісту зовнішньої політики та її механізмів, проаналізовані зовнішньополітичні стратегія, тактика та доктрина як основні складові, що забезпечують функціонування зовнішньополітичних механізмів

Ключові слова: зовнішня політика, зовнішньополітична діяльність, стратегія, тактика, доктрина, механізми зовнішньої політики, національний інтерес.

This article focuses on the characteristics of common scientific approaches to understanding the content of external policy and its mechanisms. Foreign policy strategy, tactics and doctrine are analyzed as the main components of foreign policy mechanisms.

Keywords: foreign policy, strategy, tactics, doctrine, mechanisms of foreign policy, national interest.

В данной статье охарактеризованы общие научные подходы к пониманию содержания внешней политики и ее механизмов, проанализированы внешнеполитические стратегия, тактика и доктрина как основные составляющие, обеспечивающие функционирование внешнеполитических механизмов

Ключевые слова: внешняя политика, внешнеполитическая деятельность, стратегия, тактика, доктрина, механизмы внешней политики, национальный интерес.

---

¹ старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права НУ «ОЮА»

Актуальність проблеми.

Процеси, які сьогодні мають місце у сфері міжнародних відносин характеризуються значним розмаїттям та складністю. Причиною цього є глобалізація та регіоналізація міжнародних відносин, що вимагає від держав перегляду старих способів взаємодії, вдосконалення механізмів співпраці, розробки зовнішньої політики, адекватної сучасним обставинам. В кінцевому рахунку, від продуманої, чітко обґрунтованої зовнішньої політики держави багато в чому залежить не тільки реалізація національних інтересів, але й успіх внутрішньополітичних дій уряду. Це вимагає чіткого розуміння змісту зовнішньої політики та раціонального використання її механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання змісту зовнішньої політики, механізмів її функціонування і реалізації є надзвичайно актуальними питаннями у сучасній науці. Якісні дослідження окремих дійсних рис реального зовнішньополітичного процесу містяться у працях Г.Аллісона, М.Брешера, М.Хелперіна, І.М.Дестлера, А.Джорджа, С.Хантінгтона, Р.Хілсмана, О.Холсті, К.Уолтца й багатьох інших. Ці автори, що створили всю "класику" досліджень зовнішньої політики - її найціннішу практичну частину. Дослідження процесів прийняття зовнішньополітичних рішень, що широко розгорнулося з кінця 60-х років ХХ ст., не претендуючи на теорію зовнішньої політики у цілому, спробувало перекинути пояснювальний місток між зовнішньою політикою як продуктом бюрократичного процесу і як результатом політичного торгу. Основні роботи напрямку пов'язані з іменами К.Боулдінга, Г.Гетцкова, К.Дойча, Г.Кіссінджера, А.Рапопорта, Дж.Розенау, Р.Снайдера, Т.Шеллінга, Р.Хілсмана й ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми.

Широке коло досліджень зовнішньої політики, з одного боку, створює можливості для глибокого розуміння її змісту, процесів, механізмів, інструментів, але, з іншого боку, у межах цього широкого кола досліджень дуже мало спеціальних, вузьких наукових робіт, в яких зазначені питання

аналізуються окремо. Це певним чином ускладнює процес пізнання окремих аспектів зовнішньої політики.

Мета або цілі статті.

Метою цієї статті є уточнення змісту і механізмів зовнішньої політики держави на основі проведеного аналізу і синтезу сучасних досліджень провідних науковців.

Викладення основного матеріалу.

Розуміння зовнішньої політики також пов'язане із власне зовнішньополітичною діяльністю держави. Дія в цьому випадку сприймається як базова одиниця аналізу, на яку можна спиратися як на факт. Послідовність дій і зовнішньополітична поведінка дозволяють судити про відповідність декларативних і фактичних цілей зовнішньої політики країни. Дії, з одного боку, дають можливість корегувати наявні доктринальні рамки зовнішньої політики, а з іншого боку - утворюють досвід, на базі якого будуються нові доктрини. Тому з такою увагою спостерігають, приміром, за першими кроками нового керівництва країни. Моніторинг здійснюється, щоб не пропустити найважливіших змін зовнішньополітичного курсу.

Як правило, сутність і зміст зовнішньополітичного курсу держави найбільш повно розкривається у проведених зовнішньополітичних діях її суб'єкту, сукупність яких являє собою зовнішньополітичну діяльність.

«Зовнішньополітична діяльність... держави на конкретних напрямках, у певних формах у ті або інші моменти реалізує потреби, інтереси, цілі, стратегію й тактику, хоча й з деякими корегуваннями й деформаціями відносно до специфічних внутрішніх і зовнішніх об'єктивних умов. Суб'єктивний фактор грає тут ще більш значну роль» [1, с.34].

Необхідно відзначити, що зміст і форми зовнішньополітичної діяльності детерміновані не тільки національно-державними інтересами [2, с. 44 – 49], але й конкретно-історичним станом міжнародної обстановки.

Зовнішньополітична діяльність виступає кінцевою ланкою в ланцюжку «зовнішньополітичні потреби - зовнішньополітичні інтереси - зовнішньополітична стратегія й тактика - зовнішньополітична діяльність» і

покликана забезпечити реалізацію потреб соціально-економічного й політичного розвитку країни, переломлених крізь призму їхнього розуміння правлячою елітою виходячи з конкретно-історичних умов системи міжнародних відносин, можливостей держави і її місця в системі міждержавних відносин. Зовнішньополітична діяльність є втіленням зовнішньополітичної стратегії й тактики, а також політичної волі керівництва країни з реалізації поставлених цілей. Крім цього, у зовнішньополітичній діяльності відображається все мистецтво політичного керівництва, його здатність до політичного передбачення й прогнозування, підготовленість дипломатії до ведення вмілої зовнішньополітичної гри.

З погляду функціонального змісту зовнішньополітична діяльність держави покликана забезпечити вирішення ряду взаємозалежних завдань.

1. Забезпечення безпеки держави на міжнародній арені у процесі її взаємодії з іншими країнами, із системою міждержавних відносин на двосторонньому, регіональному й глобальному рівні. У зв'язку із цим впливає й інше завдання, а саме сприяння процесу формування такої системи міжнародних відносин, що у максимальному ступені сприяє інтересам національної безпеки країни.
2. Реалізація національно-державних інтересів на міжнародній арені, створення сприятливих міжнародних умов для соціально-економічного, політичного й культурного розвитку країни.
3. Поширення й впровадження у практику міжнародних відносин системи цінностей та ідеалів, що лежать в основі політичної системи суспільства.
4. Корекція зовнішньополітичної стратегії, зовнішньополітичного курсу держави відповідно до мінливих умов міжнародних відносин.

Можна виділити й інші завдання, вирішення яких здійснюється за допомогою зовнішньополітичної діяльності. Однак і вже зазначені завдання зовнішньополітичної діяльності у достатньому ступені відображають той

факт, що зовнішньополітична діяльність виступає тим елементом, який у найбільш повному обсязі розкриває сутність зовнішньополітичного курсу держави. Маніпулюючи різними засобами зовнішньополітичного впливу, підбудовуючи зміст зовнішньополітичної діяльності під конкретні умови міжнародної обстановки у межах, що допускаються її сутнісним змістом, який, у свою чергу, характеризує головні національно-державні інтереси на певному історичному етапі, суб'єкт зовнішньої політики прагне до досягнення своїх цілей на міжнародній арені. Іншими словами, всі основні елементи зовнішньої політики реалізуються за допомогою зовнішньополітичної діяльності держави.

Ще один варіант розуміння зовнішньої політики - інституціональний, пов'язаний із процесом реалізації рішень. Мова ведеться про урядові механізми зовнішньої політики (*foreign affairs government structure*), під якими розуміються державні інститути, відповідальні за формування й здійснення зовнішньої політики. У кожній країні подібні механізми мають свої особливості.

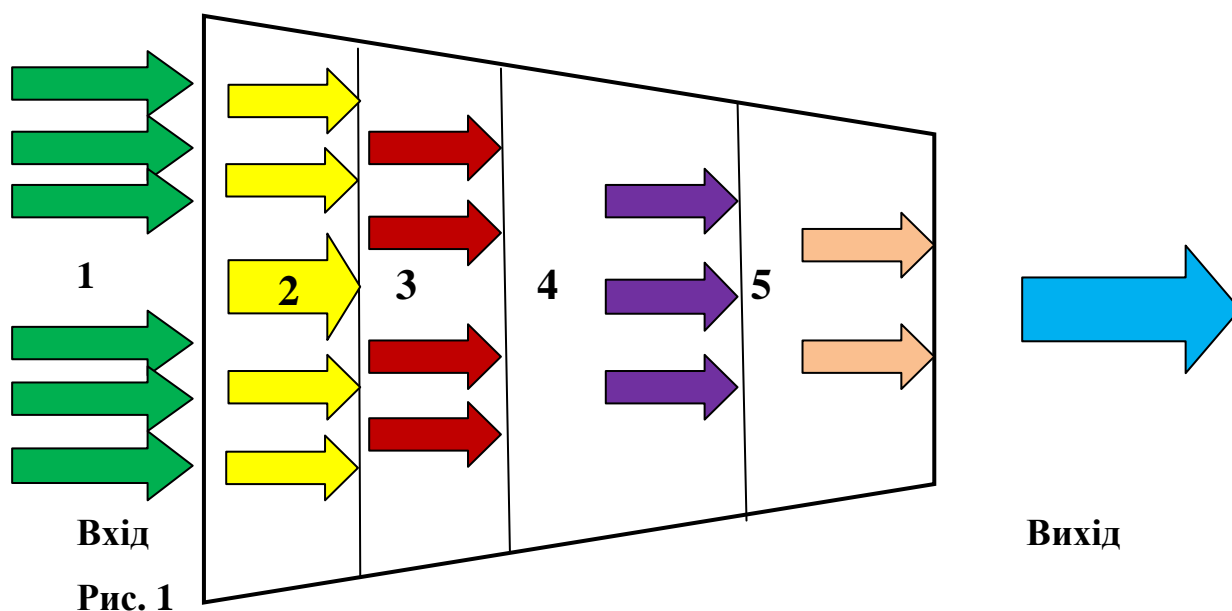
Урядові механізми, як правило, громіздкі й витратні. Вони являють собою розгалужену мережу відомств, міністерств, рад і агентств, забезпечення роботи яких вимагає значного фінансування й не гарантує оптимальної витрати коштів. При цьому окремі ланки цих інститутів конфліктують одна з одною (боротьба різних груп чиновників, протиріччя політичних призначенців і бюрократії).

І в закордонних країнах, і в Україні механізми такого роду мають значний «ресурс опору». Це означає, що реалізація одних програм може бути істотно вповільнена, блокована, реалізація інших - прискорена або просто нав'язана [3, с. 733-749]. Але як би то не було, інституціональний механізм - основний інструмент реалізації зовнішньополітичних рішень, і успіх зовнішньої політики залежить у величезному ступені від нього. Фактично зовнішня політика виробляється в рамках подібних механізмів.

Теоретично, можна припустити, що механізми зовнішньої політики держави існують у межах «лійки причинності». «Лійка причинності» -

поняття, введене американським дослідником Дж. Розенау [4] і детальніше розроблене американськими політологами Ч. Кеглі-Мол і Ю. Уїткопфопі [5].

На думку цих вчених, вся інформація й імпульси всіх впливів, так чи інакше позначаються на зовнішній політиці та групуються по лініях п'яти «джерел», розташованих у широкій частині «лійки» і відкриваючий вхід у глибини політичного організму країни. П'ять «джерел» відповідають впливу наступних груп факторів, які були визначені ще Джеймсом Розенау (Див. рис.1):

1. Зовнішнє середовище;
2. внутрішнє соціальне середовище;
3. урядові структури;
4. рольові обмеження осіб, що приймають рішення;
5. індивідуальні характеристики конкретних представників зовнішньополітичної еліти, включених у процес вироблення й прийняття рішень.

Імпульси із цих п'яти «джерел» направляються «углиб лійки». Контури зовнішньої політики визначаються «на виході», у вузькій частині лійки.

При такому описі процесу широкий спектр вхідних імпульсів спресовується в обмежений набір вихідних характеристик. Надлишкова

інформація й слабо виражені впливи відфільтровуються, а політика, що з'являється у результаті, сполучає у собі стабільність, спадкоємність курсу, але одночасно й ті зміни, які були підготовлені наявністю досить сильних коригувальних імпульсів.

Наявність різноманітних для держави зовнішньополітичних відносин (двосторонніх і багатобічних, на регіональному й глобальному рівнях) може привести до поліваріантності конкретних зовнішньополітичних цілей, покликаних забезпечити реалізацію національно-державних інтересів на міжнародній арені. Інакше кажучи, існування системи зовнішньополітичних (міжнародних) відносин на всіляких рівнях викликає необхідність формування деякої кількості зовнішньополітичних цілей стратегічного й тактичного порядку, що перебувають між собою в тісному зв'язку координації й субординації. При цьому зовнішньополітичні відносини із країнами, що займають домінуюче положення в системі державних інтересів, є основними й детермінують процес формування зовнішньополітичного курсу держави, що становить основний зміст системного стану зовнішньої політики, визначають характер функціонування механізмів зовнішньої політики держави.

На основі специфічних державних інтересів, пов'язаних з конкретними явищами й процесами життєдіяльності системи міжнародних відносин, в окремих країнах і регіонах формуються зовнішньополітичні цілі більш низького, тактичного, рівня, які набагато рухливіші, гнучкіші, динамічніші й, як правило, впливають у руслі зовнішньополітичного курсу держави, заснованого на головних (національних) інтересах. Така багаторівневість зовнішньополітичного курсу держави знаходить своє втілення насамперед у зовнішньополітичних поглядах, які формуються у вигляді зовнішньополітичної доктрини, зовнішньополітичної стратегії й зовнішньополітичної тактики [6, с. 58]. Ці категорії є основоположними елементами, що забезпечують підґрунтя для функціонування механізмів зовнішньої політики. Розглянемо ці елементи докладніше.

З усіх наведених елементів найвищим ступенем спільності, на думку автора, володіє категорія «зовнішньополітична доктрина». У більшості довідкових видань доктрина визначається як «система поглядів, наукова або філософська теорія» [7, с. 569], «вчення, наукова або філософська теорія, система, керівний теоретичний або політичний принцип» [8, с. 408], «систематизоване політичне, ідеологічне або філософське вчення, конвенція, сукупність принципів» [9, с. 142], «вчення, наукова або філософська теорія; керівний теоретичний або політичний принцип» [10, с. 450] і т.п.

На основі аналізу наведених визначень доктрини можна сформулювати власне її розуміння. Зовнішньополітична доктрина являє собою систему науково обґрунтованих поглядів політичного керівництва країни на роль і місце зовнішньої політики держави в загальній системі її політики, на характер її використання з метою реалізації національно-державних інтересів, а також на способи, форми й методи її здійснення у взаємодії з іншими країнами на досить тривалу історичну перспективу. Інакше кажучи, зовнішньополітична доктрина держави відображає теоретико-методологічний рівень її зовнішньої політики, виступає в ролі теоретичного обґрунтування основних зовнішньополітичних пріоритетів і визначає ті межі, у рамках яких зовнішня політика може змінюватися, змінювати напрямок без шкоди для досягнення найбільш істотних, корінних, національно-державних інтересів [6, с.60].

При цьому в основі зовнішньополітичної доктрини, як правило, закладені теоретико-методологічні принципи певної філософської, ідеологічної або релігійної системи, що визначає характер політичної системи держави.

В історії міжнародних відносин можна знайти достатню кількість прикладів, що підтверджують справедливність подібного висновку. Протягом сторіч міжнародне суперництво між Англією й Францією обґрунтовувалося релігійними протиріччями, зовнішньополітичні прагнення Російської імперії до Середземного моря освячувалися ідеєю «Москва - третій Рим», в основі хрестових походів і мусульманського проникнення в Європу теж лежали

релігійні розбіжності. Взагалі, як відзначав Т. Гоббс, «найбільш напруженим буває духовне протиборство, і найбільші розбрати по необхідності виникають із цього виду боротьби».[11, с.303]

Зовнішньополітична доктрина відображає теоретико-методологічний рівень зовнішньої політики держави, визначаючи базові положення, пов'язані з роллю й місцем зовнішньої політики держави в її загальній системі політики на досить тривалий історичний період. Внаслідок цього зміна зовнішньополітичної доктрини може бути викликана тільки принциповими змінами в системі національно-державних інтересів, що може бути наслідком корінних змін у системі політичних відносин усередині країни або на міжнародній арені.

Іншим елементом є «зовнішньополітична тактика». «Політична тактика - сукупність способів і прийомів, практичних дій, що забезпечують реалізацію стратегічної лінії в умовах даної конкретно-історичної обстановки, реального стану масової свідомості, що складаються соціально-політичних ситуацій. Вона виробляється не для всього руху в цілому, а переважно для окремих його періодів, рішення конкретних, поточних завдань» [12, с.205]. «Зовнішньополітична тактика, у свою чергу, покликана забезпечити вирішення повсякденних, конкретних завдань зовнішньої політики. Вона... піддана впливу боротьби різних тенденцій у внутрішньополітичному житті капіталістичних країн, кон'юнктурних змін у міжнародній обстановці» [1, с.33].

Зовнішньополітична тактика покликана обґрунтувати й підготувати проведення конкретних зовнішньополітичних дій держави на міжнародній арені, забезпечити узгодження їх по цілям, засобам, об'єкту застосування й часу виходячи з поставлених політичним керівництвом цілей із врахуванням конкретної внутрішньополітичної й міжнародної обстановки.

Класичним прикладом успішного вирішення зовнішньополітичних завдань тактичного плану можна вважати проведення США військово-політичної акції «Бура в пустелі», або війни в Іраку 2003-2006 рр. У процесі підготовки даної операції американське керівництво не тільки вирішувало

суто військові завдання, але й зуміло сформувавши громадську думку усередині країни й на міжнародній арені, у результаті чого керівництво Іраку одержало міжнародний осуд на рівні ООН, проти країни були застосовані політичні, економічні й військові санкції, що визначило успіх проведених операцій. Таким чином, зовнішньополітична тактика держави безпосередньо пов'язана з конкретною повсякденною зовнішньополітичною діяльністю й покликана її обслуговувати.

Що ж стосується зовнішньополітичної стратегії, то в більшості словників стратегія визначається як «мистецтво керівництва суспільними процесами; загальний план керівництва» [10, с.155], як «мистецтво керівництва чимось, заснованого на правильних й довгострокових прогнозах» [13, с.312].

«Політична стратегія має справу з великомасштабними завданнями, які ставлять перед собою суб'єкти політики на історичну або найближчу перспективу. У ній формулюються цілі, основні засоби для їхнього досягнення, передбачувані розміщення політичних сил, включаючи союзників і опозицію, намічаються найближчі, проміжні й кінцеві межі руху». [12, с.205] Тому зовнішньополітична стратегія «відрізняється продуманою концепцією співвідношення в просторі й у часі сил і засобів, якою володіє держава або інший організований суб'єкт політики, і яка може досить вільно маневрувати ними; визначенням ключових етапів у досягненні основних цілей; усвідомленням специфіки кожного етапу, його переваг і недоліків» [14, с.367].

Як відзначають автори монографії, що досліджує процес формування зовнішньої політики держав, «зовнішньополітична стратегія покликана визначати принципові позиції держави по кардинальним, довгостроковим, глобальним або регіональним питанням міжнародних відносин, насамперед по проблемі війни й миру, найбільш загальним, довгостроковим планам її зовнішньополітичної діяльності, головні напрямки зовнішньої політики й співвідношення між ними. Зовнішньополітична стратегія обирає фундаментальні ділянки протиставлення й співробітництва, мирні й немирні

методи досягнення цілей на міжнародній арені, різне сполучення цих методів. Як правило, вона намічає шляхи розвитку взаємин із провідними державами»[1, с.33].

Аналіз наведених міркувань дозволяє зробити висновок про те, що зовнішньополітична стратегія являє собою систему великомасштабних політичних рішень, прийнятих керівництвом країни, що визначають напрямок зовнішньої політики на досить тривалу історичну перспективу, покликаних забезпечити реалізацію національно-державних інтересів у сфері міжнародних відносин.

Особи, що приймають рішення, утворюють у процесі формування зовнішньої політики особливу ланку. Важливо відзначити розходження між «особами, що приймають рішення» (decision-makers) і «організаційними системами» (decisional units). Саме другі виступають основним суб'єктом процесу формування зовнішньополітичної стратегії.

Зовнішня політика асоціюється з рішеннями тих, хто діє від імені держави, тобто офіційних осіб. Саме дія виступає центральним компонентом політики. Щоб дія існувала (аналітично), необхідно дотримуватись чотирьох умов: наявність актора (або акторів), цілі, засоби й ситуації.

Але термін «ситуація» у побутовому значенні - не теж саме, що «ситуація» у теорії прийняття зовнішньополітичних рішень, де вона відображає бачення самого суб'єкта, постійно кориговане у зв'язку з перспективою запланованих дій. Це розуміння змушує актора обирати найбільш значимі з його погляду фактори навколишнього середовища, здатні перешкодити або допомогти реалізації задуманого. «Визначення ситуації для будь-якої держави - це ряд визначень, кожне з яких має особливий фокус»[15, с.69]. Поняття ситуації - свого роду аналітичний інструмент, що дозволяє корегувати дії й дає можливість інтерпретувати значення ухвалених рішень. Дія впливає з бачення ситуації.

Формування або «інжиніринг» зовнішньої політики, на думку американського вченого Ф. Зелікова, будується на основі семи складових: національних інтересах, цілях, стратегії, дизайні (переведення стратегії до

оперативних планів, які визначають, що повинне відбутися в реальному світі), реалізації, рутинному здійсненні й перегляді [15, с.144, 158].

Цікаво, що стадія реалізації політики в такій схемі розпадається на три фази: «запуск» нової політики, її послідовне («підтримуюче») проведення й перегляд, модифікація курсу. Стратегія виявляється теорією, що описує відношення між діями уряду й поведженням інших гравців. Мова ведеться про «теорію переконання», що сприяє досягненню результату. Реалізація політики не може початися раніше, ніж погоджений дизайн [15, с.168].

Висновки.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблеми зовнішньої політики держави мають складний, комплексний характер, і це вимагає їхньої передачі до відання окремих організаційних структур, які і являють собою механізми зовнішньої політики держави, які будуть нести за вирішення цих проблем всю повноту відповідальності.

Сама зовнішня політика складається з окремих дій держави на міжнародній арені, і кожна така дія являє собою результат процесів, що протікають і руслі певних процедур. Все це, знову ж таки, забезпечується механізмами зовнішньої політики. Ресурси, використовувані в зовнішній політиці державою (політико-дипломатичні, економічні, військові, правові, інформаційні й т.д.), перебувають у віданні її окремих структурно-організаційних підрозділів (МЗС, Міністерства оборони, Міністерства фінансів і т.д.). Коли вища влада обирає які-небудь альтернативні засоби досягнення зовнішньополітичних цілей, вона спирається на організаційні можливості відповідних структур державного апарату.

Необхідно відзначити, що для будь-якої держави характерна певна інтегрованість у систему міжнародних відносин, що робить свій вплив на внутрішньополітичні процеси, а тим більше на зовнішньополітичні.

У міру свого розвитку кожна держава все у більшому ступені відчуває на собі еволюцію системи міжнародних відносин, сутність якої складається в усе зростаючому впливі зовнішнього світу на економічні, політичні, соціальні й інші процеси усередині країни, і тому змушена будувати політику

з урахуванням сформованих зв'язків системи міжнародних відносин і змін, що відбуваються в ній, про що свідчить «лійка причинності», схема якої запропонована вище.

Безпосередньою передумовою, імпульсом, що спонукує суб'єкта політики до діяльності, виступає усвідомлення й осмислення ним змін, які відбуваються у країні й світі, що проявляється як інтерес. Однак сам по собі інтерес залишається нереалізованим доти, поки не буде сформована політичним керівництвом країни мета, прийняте політичне рішення, що визначає шляхи й засоби її досягнення. Таким чином, політичний курс держави для того, щоб стати політичною реальністю, повинен базуватися на усвідомленні необхідності змін політики правлячою елітою або її політичним керівництвом, на певному політичному рішенні, що впливає з національно-державних інтересів. Дане рішення може бути прийняте й оформлене законодавчо або будь-яким іншим способом, що припускає й допускає політична організація суспільства.

Разом з тим ухвалення політичного рішення ще не означає його практичну реалізацію. Для того, щоб воно стало реальністю, потрібна діяльність суб'єкта політики або його установи, спрямована на втілення свого рішення в діяльності мас, класів, соціальних груп і державних інститутів.

Окрім того, на сьогоднішній день у держав є безліч інструментів, за допомогою яких вони можуть спробувати досягти своїх цілей зовнішньої політики. В свою чергу, головною силою, що детермінує механізми зовнішньої політики держави, є національний або державний інтерес. Реалізація національних інтересів можлива тільки через ефективну зовнішню політику, яка базується насамперед на механізмах зовнішньої політики - основному інструменті реалізації зовнішньополітичних рішень, і успіх зовнішньої політики залежить у величезному ступені від нього. Фактично зовнішня політика різних держав виробляється в рамках подібних механізмів.

Література:

1. Процесс формирования и осуществления внешней политики капиталистических государств / Отв. ред. В. И. Гантман. - М.: Наука, 1981. С.33
2. Поздняков Э. А. Внешнеполитическая деятельность и межгосударственные отношения / Отв. Ред. Д. Г. Томашевский. - М.: Наука, 1996. С. 44-49.
3. D.W. Dregner. Ideas, Bureaucratic Politics and the Crafting of Foreign Policy / D. W. Dregner // American Journal of Political Science. October 2000. Vol. 44. No 4. P. 733-749.
4. J. Rosenau. Turbulence in World Politics / J. Rosenau. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
5. Kegley C. W. Jr., Wittkopf E.R. American Foreign Policy: Pattern and Process. 5th Edition / C.W. Kegley Jr. – New York: St. Martin's Press, 2001.
6. Международные отношения и внешнеполитическая деятельность России. – М. – 2004. – с.58.
7. Энциклопедический словарь. В 3-х т. Т. 1. - М., 2003. С. 569.
8. Сов. Энциклопедический словарь. - М.: Изд-во «Советская энциклопедия».- 1981. С. 408.
9. Краткая философская энциклопедия. - М.: Изд. группа «Прогресс» - «Энциклопедия», 1994. С. 142.
10. Большой толковый словарь иностранных слов. В 3-х т. Т. 1. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. С. 450.
11. Гоббс. Т. Избранные произведения в 2-х т. Т. 1. – М., 2001. С. 303.
12. Политологический словарь. В 2-х частях. Ч. 1. - М.: Луч, 1994. С.205.
13. Краткий словарь иностранных слов. - М.: Русский язык, 1995. С.312.
14. Политология. Энциклопедический словарь. - М., 2003. С. 367.
15. Ph. Zelikow. Foreign Policy Engineering: From Theory to Practice and Back Again / Ph.Zelikov // International Security. – Spring 1994. – Vol. 18. – No. 4. – P. 143-171.